

УДК 338.24.01

Ключник А.В. (Kliuchnyk A.V.)

доктор економічних наук, доцент

Миколаївського національного аграрного університету

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ НА ВИЗНАЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ

THEORETICAL ANALYSIS OF VIEWS ON THE DEFINITION OF INTERNATIONAL TOURISM

АНОТАЦІЯ

У статті наведено аналіз поглядів вчених економічної науки на визначення понять «туризм» та «міжнародний туризм» та уточнено їх зміст. Досліджено етапи розвитку туризму та міжнародного туризму. Досліджено класифікацію міжнародного туризму та охарактеризовані основні його види.

Ключові слова: туризм, міжнародний туризм, функції міжнародного туризму, види міжнародного туризму, етапи розвитку туризму.

АННОТАЦИЯ

В статье приведен анализ взглядов ученых экономической науки на определение понятий «туризм» и «международный туризм» и уточнены их содержание. Исследованы этапы развития туризма и международного туризма. Исследована классификация международного туризма и охарактеризованы основные его виды.

Ключевые слова: туризм, международный туризм, функции международного туризма, виды международного туризма, этапы развития туризма.

ANNOTATION

The paper presents an analysis of the views of economics scholars on the definition of "tourism" and international tourism and specifies their content. The author has studied the stages of development of tourism and international tourism, investigated the classification of international tourism and described its main types.

Keywords: tourism, international tourism, international tourism functions, types of international tourism, tourism development stages.

У сучасному світі туризм – це багатогранне явище, тісно пов'язане з економікою, історією, географією, архітектурою, медициною, культурою, спортом та іншими науками. Однак жодна з них не може повністю і вичерпно схарактеризувати його як об'єкт власних досліджень і жоден з існуючих соціально-економічних інститутів не в змозі самостійно розв'язати комплекс його проблем.

Проблеми розвитку міжнародного туризму розглядаються в працях певної частини науковців, серед яких: Т. Божидарнік, Н. Божидарнік, Т. Вісіна, Н. Галазюк, О. Кравчук, О. Лютак, Т. Никитюк, Н. Решетило, Л. Саво, О. Урбан, В. Федосова, Школа І.М. та ін.

Існує багато поглядів на туризм як на галузь господарства, так і на міжгалу-

зевий комплекс або ринок, де туристичне підприємство з продукції різних галузей формує туристичний продукт. Однозначно прийнятого визначення щодо термінів «туризм» та «міжнародний туризм» немає. Тому метою дослідження є розвиток теоретичних основ міжнародного туризму.

Рух у просторі та постійна необхідність творити його є невід'ємною потребою людського організму. Щоб задовольнити цю потребу люди почали мандрувати. З часом ці подорожі ставали дедалі популярнішими. Поняття «туризм» почало формуватися з початком масового переміщення людей з метою змістовного проведення дозвілля.

Туризм зародився в давні часи. В історії його розвитку розрізняють чотири етапи (рис. 1).

В середині ХХ століття уряди багатьох країн світу звернули серйозну увагу на розвиток туризму, і в 1947 р. розрізнені міжнародні туристичні організації були об'єднані в Міжнародний

Рис. 1. Етапи розвитку туризму [15]

союз офіційних туристичних організацій (МСОТО). Його дійсними членами стали як державні, так і недержавні офіційні національні організації 116 країн світу.

Необхідність постійних міжнародних контактів з метою розвитку і координації туристичних обмінів, погодження політичних, економічних, соціальних і культурних аспектів діяльності стала причиною реорганізації в 1969 р. згідно з резолюцією Генеральної асамблеї ООН неурядової організації МСОТО в міжурядову Всесвітню туристичну організацію (ВТО).

ВТО – провідна спеціалізована міжнародна міжурядова організація у сфері подорожей та туризму, що діє під патронатом ООН, об'єднує 159 країн – дійсних членів (станом на 02.03.2013 р.), представлених відомствами з туризму, а також 88 асоційованих членів і 350 приєднаних членів. Важливими документами, що були прийняті ВТО є: Резолюція конференції ООН з міжнародного туризму і подорожей, Манільська Декларація зі світового туризму (Філіппіни, 1980 р.), Документ Акапулько, прийнятий Всесвітнім форумом з туризму (Мексика, 1982 р.), Хартія туризму і Кодекс туриста, ухвалені VI сесією ГА ВТО (Болгарія, 1985 р.), Гаазька Декларація з питань туризму, прийнята Міжпарламентською конференцією з питань туризму (1989 р.), Глобальний етичний кодекс туриста, прийнятий XIII сесією ГА ВТО (Чилі) [12].

Нині вже можемо говорити про туризм як про суспільне явище, пов'язане з добровільною тимчасовою зміною місця перебування, ритму і середовища життя, а також безпосереднім контактом із середовищем (природним, культурним чи суспільним). Це суспільне явище настільки багатогранне, що дати йому єдине точне та повне визначення практично неможливо [13].

Термін «туризм» походить від латинського *tornus* (рух по колу; крутити). В широкому розумінні воно означає переміщення з одночасною зміною побуту людей [7].

У сучасній науковій літературі можемо знайти багато визначень поняття «туризм», що суттєво відрізняються одне від одного насамперед тому, що їх автори розглядають туризм із різних аспектів, а саме як :

- особливу форму пересування людей за визначеним маршрутом з метою відвідання конкретного об'єкта або задоволення своїх інтересів і повернення на постійне місце проживання [4];
- форму розвитку особистості, яка реалізується через соціально-гуманітарні функції (виховну, навчальну, оздоровчу та спортивну) [1];
- форму організації відпочинку, проведення дозвілля [5];
- галузь господарства, пов'язану з обслуговуванням людей, що тимчасово перебувають поза межами постійного місця проживання [9];
- сегмент ринку, в якому функціонують підприємства різних аспектів діяльності (транспорт, харчування, готельне господарство, культура торгівля тощо) [19];

- явище, що виходить за межі традиційних уявлень, які асоціюються виключно з відпочинком [8].

У законі України «Про туризм», туризм трактується, як тимчасовий виїзд (подорож) осіб з постійного місця проживання з пізнавальною, оздоровчою, професійно-діловою, спортивною, релігійною та іншою метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін [6].

В основу визначення туризму, сформульованого Організацією Об'єднання Націй (Конференція з туризму та міжнародних подорожей, Рим, 1963 р. та Комісією зі статистики ООН (квітень 1998 р.), переглянутого та схваленого на конференції Всесвітньої туристичної організації зі статистики подорожей та туризму в Оттаві (Канада) 1991 р., покладено аспект попиту: «Діяльність осіб, що подорожують та здійснюють перебування в місцях які знаходяться поза межами звичного середовища перебування, на період не більше одного року поспіль з метою відпочинку, лікування, діловими та іншими цілями» [14].

Одне з найперших та, мабуть, найточніших визначень туризму запропонували професори Бернського університету Гудзікер і Крап, згодом його схвалила Міжнародна асоціація наукових експертів туризму. Вчені вважали, що туризм можна розглядати як низку явищ і взаємовідносин, які виникають у результаті подорожі, якщо вона не призводить до постійного місця перебування у визначеному місці та не пов'язана з отримання прибутку [18].

Узагальнюючи наукові думки щодо сутності досліджуваного терміну, ми вважаємо, що туризм – це:

- багатогранне явище, що поєднує економічні, соціальні, культурні та екологічні аспекти, має невичерпний потенціал для постійного прогресу, пов'язане з багатьма галузями економіки, що зумовлює його провідне місце у соціально-економічному житті країн і народів;
- найдинамічніше сфера людської діяльності чинник економічного та культурного розвитку, захисту навколишнього середовища та історико-культурної спадщини, міжнародного взаєморозуміння, миру, дотримання прав людини та основних свобод без різниці у расі, статі, мові та релігії;
- економічне джерело створення нових робочих місць та отримання прибутку, розвитку інфраструктури промисловості;
- невід'ємна складова загального міжнародного ринку.

Існує безліч класифікаційних ознак туризму. Найбільш поширеною є його поділ на:

- внутрішній (регіональний) туризм – пов'язаний із тимчасовим виїздом громадян до місць відпочинку в межах своєї країни, держави, регіону;

• міжнародний туризм – здійснюють із туристичною метою, але він пов'язаний з виїздом за межі країни постійного місця проживання.

З розвитком туризму з'являється і набирає значного розвитку міжнародний туризм. Школа І. М. виділяє такі поняття як «іноземний туризм», «міжнародний туризм», «світовий туризм» [17]:

• іноземний туризм – система подорожей та обміну, що здійснюється на основі міждержавних договорів з врахуванням чинних міжнародних норм. Іноземний туризм реалізується шляхом здійснення міжнародних туристичних зв'язків на основі організації прийому туристів у конкретній країні, поїздок громадян даної країни за кордон;

• міжнародний туризм – важливий напрямок міжнародного співробітництва у конкретній діяльності на основі поваги до національної культури та історії кожного народу його основних інтересів кожної держави; сфера розвитку туристичних відносин між народами різних країн і ознайомлення з досягненнями інших держав у різних галузях;

• світовий туризм – частина світогосподарських зв'язків і відносин у галузі пересування, відпочинку і подорожей; одна з основних галузей світової економічної діяльності, важливий показник світового розвитку.

Український вчений В.Ф. Данильчук [4] виділяє чотири етапи розвитку міжнародного туризму – початковий етап (до 1841 р.), що пов'язаний з появою товарно-грошових відносин, поділом праці, розвитком торгівлі, мистецтв, релігій, спорту, шляхового будівництва і нових видів транспорту; етап становлення туризму як галузі (1841-1914 рр.), що характеризується видатними науковими відкриттями та впровадженням їх у практику, підвищенням продуктивності та інтенсивності праці, вивільненням робочих рук, початком розвитку сфери послуг; етап формування індустрії туризму (1918-1939 рр.), пов'язаний із комерційною спрямованістю діяльності туристичних фірм, появою можливостей для мандрівок у середнього класу; етап монополізації туристичної інду-

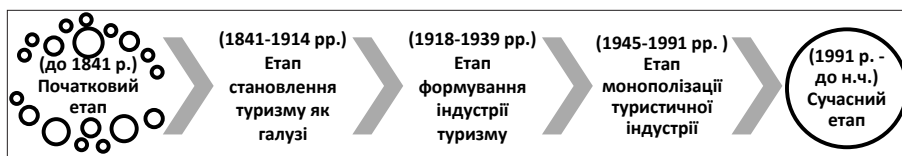

Рис. 2. Етапи розвитку міжнародного туризму, характерних для України

стрії (від 1945 р. – до т.ч.), що пов'язаний із інтенсифікацією процесів науково-технічного, торгового, економічного та ін. співробітництва між країнами практично всіх континентів.

Враховуючи історичні факти вважаємо за необхідне виділити п'ятий етап розвитку міжнародного туризму, що характерний саме для України (рис. 2) – розвиток міжнародного туризму в Україні, як суверенної незалежної держави (1991 р. – до т.ч.), який пов'язаний з розпадом СРСР та створення СНД, а також визнання України самостійною і незалежною державою.

Пройшовши тривалу історію розвитку, поняття «міжнародний туризм» до сьогодні порізненому трактується не тільки окремими фахівцями, а й туристичними організаціями.

Міжнародний туризм може розглядатися як соціально-економічний процес, пов'язаний із наданням туристичних послуг особам за межами країни їх постійного проживання і спрямованого на задоволення духовних, фізичних та інших некомерційних потреб.

Масовий туризм став феноменом ХХ сторіччя завдяки його стрімкому розвитку, про що свідчать дані зростання обсягів туристичних послуг і туристичних потоків. Прискорений розвиток міжнародного туризму відбувся переважно у країнах, де були створені належні економічні та організаційні умови.

Реалізація функцій міжнародного туризму і забезпечення належних умов його функціонування та розвитку відбуваються під впливом низки чинників: економічних; соціальних; демографічних; науково-технічних; міжнародних; суспільної думки. Вони потребують окремої уваги та дослідження [16].

Міжнародний туризм характеризується рядом особливостей (табл. 1).

У міжнародному туризмі залежно від напрямку туристського потоку виокремлюють дві форми – в'їзний і виїзний. Одного і того ж туриста можна класифікувати і як в'їзного, і як

Таблиця 1

Класифікація міжнародного туризму

За масштабом охоплення території	За джерелами фінансування	За характером організації	За інтенсивністю туристичних потоків
Внутрішньо-континентальний Міжконтинентальний Кругосвітній	Комерційний Соціальний	Організований Неорганізований Груповий Індивідуальний	Постійний Сезонний Літній Зимовий
За тривалістю подорожі	За дальністю подорожі	За способом розміщення	За віком туристів
Короткостроковий Середньостроковий Довгостроковий	Близький Далекий	Готельного типу Неготельного типу	Дитячий; молодіжний; туризм осіб середнього та похилого віку

виїзного залежно від того, відносно якої країни описується його переміщення. Розрізняють країну походження туриста, тобто ту, яку він залишає, і країну призначення – до якої прибуває. У першому випадку йдеться про виїзний, у другому – про в'їзний туризм. Ці терміни вживаються стосовно закордонної подорожі на початку поїздки. На зворотному шляху турист просто повертається додому [12].

Також міжнародний туризм класифікують за метою здійснення подорожей на: діловий; лікувально-оздоровчий; культурно-пізнавальний; туризм з метою відпочинку та розваг; приватний; фестивальний; спортивний;

релігійний; екологічний; пригодницький; екстремальний; космічний туризм [2].

Далі розглянемо докладніше наведені вище види міжнародного туризму:

1) діловий туризм. Діловий туризм – один з найперспективніших напрямів сучасного туризму. Бізнесмени все частіше шукають і знаходять ділових партнерів за кордоном. Але, рушаючи в подібну подорож, вони хочуть не просто побувати на виставці, семінарі, конференції – вони їдуть за новими можливостями для свого бізнесу. Виходячи з практики міжнародного туризму, поняття «діловий туризм» охоплює досить широке коло поїздок [16];

2) лікувально-оздоровчий. Лікувально-оздоровча мета здійснюється в процесі рекреаційного, реабілітаційного та зеленого туризму.

Зелений туризм має на меті прилучити жителів міст до відпочинку у екологічно-чистому районі сільської місцевості. Такі подорожі в основному здійснюються сім'ями. Позитивні сторони цих подорожей: чисте повітря, екологічно-чисте харчування, розміреність та неспішність життя тощо.

Рекреаційний туризм це відновлення фізичних й психічних сил людини засобами туризму. Це туризм активного відпочинку й оздоровлень, тому його часто називають оздоровчим.

Реабілітаційний туризм має цільову функцію – лікування визначених захворювань засобами туризму. При цьому використовуються необхідні кліматичні умови різних місць перебування туристів, цілющі джерела, дозоване навантаження на прогулянках, тощо [3];

3) хобі-туризм. Цей вид міжнародного туризму дає можливість зайнятися улюбленою справою у колі однодумців під час відпочинку або подорожі. Як правило, такі тури організуються у вигляді групових поїздок. [16];

4) пригодницький туризм. Цей вид туризму забезпечує перебування туристів у привабливій для них місцевості і зайняття незвичайною справою. Пригодницькі тури поділяються на три види: похідні експедиції; сафарі-тури; навколосвітне плавання. Тематика і географія пригодницьких турів дуже різноманітна. Як правило, це групові тури. Пригодницький туризм належить до елітних видів туризму і коштує досить дорого;

5) спортивний туризм. Основними споживачами спортивних турів є різні спортивні товариства, а основними крупними сегментами ринку спортивного туризму – любителі спорту, спортсмени, туристи-похідники. Спортивний туризм має за мету спортивне удосконалення в подоланні природних перешкод. Для реалізації цієї мети здійснюють подорожі, насичені природними перешкодами, що дає змогу класифікувати їх як спортивні походи [3];

6) навчальні тури. Цей вид туризму орієнтується на вік клієнтів і мотивацію вибору. В основному, це «мовні» тури, але можуть бути також тури з навчанням спорту, спортивним іграм, менеджменту або тури з підвищення кваліфікації. Всі програми навчальних турів включають у себе по 2-4 години занять в день, у першій половині дня. Інший час – відпочинок, спорт, дозвілля, розваги тощо [16];

7) релігійний туризм. Історично це найдавніший вид міжнародного туризму. На сьогоднішній час відзначається прагнення туризму і релігії до більш тісного співробітництва. У туризмі з релігійними цілями можна окреслити такі види поїздок: паломництво, тобто відвідування святих місць з метою поклоніння церковним реліквіям, святиням і з ціллю відправлення релігійних обрядів; пізнавальні поїздки з ціллю знайомства з релігійними пам'ятниками, історією релігії і релігійною культурою; наукові поїздки – поїздки науковців, які займаються питаннями релігії [16];

8) розважальні тури. Це найрізноманітніші та найпопулярніші тури в усьому світі. Як правило, вони не довготривалі (2-4 дні) і можуть бути періодичними та регулярними. В Європі дуже популярними є різдвяні тури. Програми таких турів – це, в основному, розваги (відвідування святкових заходів, концертів, виставок, концертів тощо);

9) пізнавальні тури. Пізнавальні міжнародні тури є найбільш розповсюдженими і не залежить від вікової та соціальної приналежності туристів. Пізнавальні тури мають велику кількість різновидів: історичні, літературні, знайомство з живописом, балетом, оперою, з місцями діяльності відомих літературних персонажів і творів тощо. Програма будується залежно від тематики туру, але завжди з перевагою тематично-пізнавальних і культурних заходів. Такі тури, як правило, короткотермінові;

10) подорожі для людей старшого віку. До 80% подорожей туристи старшого віку здійснюють з метою відпочинку; при цьому значну частку займають короткотермінові тури. Близько 70% цих туристів подорожують влітку. Надають перевагу готелям першого і середнього класу [16].

Крім наведених вище видів міжнародного туризму, значне місце в світі зараз займає молодіжний туризм зі своєю специфікою організації та обслуговування.

В останні роки в практиці міжнародного туризму швидкими темпами розвиваються нові види туризму, такі як парадорес, таймшер, темний, зелений та сільський туризм і т.д.

Темний туризм (чорний туризм, туризм суму, танатотуризм, туризм по в'язницях) – різновид туризму, що передбачає переміщення до місць, які пов'язані зі смертю та стражданнями. До темного туризму відносять знамениті замки в Шотландії, Англії, Франції, де відбувалися страти та вбивства; місця насильницької смерті; відвідування колишніх в'язниць, концтаборів, камер смертників. Одне з найбільш популярних місць темного туризму – нацистські табори смерті в Польщі, місця Голокосту та Голодомору в Україні, в'язниця Алькатрас в США [9].

Сільський зелений туризм – це проведення вільного часу в сільському середовищі, якому притаманна відповідна забудова, сільський побут, мальовничий ландшафт. Зелений він тому, що туристичні заняття у вигляді пішохідних і кінних прогулянок, спортивних та оздоровчих подорожей (навіть полювання і рибальство) відбуваються у сільській місцевості серед живої зеленої природи. Термін «зелений туризм» іспанець Монтанер Х. Монтехано трактує як «діяльність, що відбувається у контакті з природою, життям у таборах або поселеннях. Це діяльність, поєднана із сільськогосподарськими роботами, знайомством із життям невеликих поселень, пішими екскурсіями, вивченням флори і фауни» [11].

Сільський зелений туризм часто ототожнюють з агротуризмом. На думку М. Рутинського і Ю. Зінька, знак рівності між цими поняттями ставити не можна, бо поняття «сільський зелений туризм» за змістом значно ширше порівняно з поняттям «агротуризм» [29]. Агротуризм – форма сільського туризму, оскільки він має тісний зв'язок саме із сільським фермерським господарством, де відпочинок пов'язаний з активним залученням його учасників до традиційних форм господарювання на селі (збір винограду, сіна, догляд за худобою тощо).

У науково-популярній літературі часто використовують поняття «екологічний туризм». Навіть видані підручники, які розкривають його суть, зауважують, що екологічний туризм – важливе явище у світовому туризмі й гостинності [19]. Суть екологічного туризму зводиться до організації туризму на малозмінених людиною ландшафтах без заподіяння шкоди навколишньому середовищу. Саме до таких відносяться території національних та ландшафтних парків, де здійснюються без шкоди екології тури в природу. Оскільки еко-туризм і сільський зелений туризм спрямовані на збереження екосистем, то між екотуризмом і сільським туризмом існують паралелі. Останнім часом навіть з'явилося нове поняття – еко-агротуризм (поєднує використання агроосель як головного об'єкта розміщення туристів, ко-

трі беруть участь у сільському зеленому туризмі, з використанням екотуристичних програм). На думку дослідників, сільський зелений туризм відрізняється від екотуризму основною метою – відповідним використанням вільного часу: сільський туризм – це вид проведення вільного часу як стаціонарного відпочинку у сільській місцевості з невеликими радіальними маршрутами, а екотуризм – проведення вільного часу на маршруті, під час якого люди знайомляться з природними чи історико-культурними пам'ятками території.

Міжнародний туризм активно впливає на економіку країн, зокрема тих, які мають атрактивні туристичні ресурси і завдяки їм задіяні у світовий туристичний простір. Вплив туризму на їх економіку виявляється у тому, що він: надійне джерело валютних надходжень і засіб підвищення зайнятості населення; розширює відрахування у платіжний баланс та ВВП країни; сприяє диверсифікації економіки, зокрема будівництву, торгівлі, сільському господарству, виробництву сувенірів, зв'язку й інших галузей виробництва; вагомий чинник посилення престижу країни у світі.

Якщо проаналізувати розвиток міжнародного туризму за останні роки, то ми бачимо, що туризм перетворився в перспективну галузь міжнародного бізнесу з багатьма напрямками свого розвитку, індустрією курортів, особливими фінансовими інструментами, системою комунікацій; став складовою частиною стратегічних, економічних і соціальних концепцій розвитку країн світу; сприяє розвитку багатьох пов'язаних з ним галузей економіки; допомагає створювати робочі місця і, таким чином, вирішує проблему зайнятості працездатного населення; потребує державної підтримки для свого подальшого розвитку як індустрії, яка ефективно організує не тільки відпочинок, але й оздоровлення людей.

У теоретичному напрямку ми прийшли до таких висновків: а) у наукових працях вітчизняних і закордонних авторів немає єдиного тлумачення туристичної термінології. У зв'язку з цим нами визначені поняття: «туризм», «міжнародний туризм»; б) визначили етапи розвитку міжнародного туризму, характерних для України; в) реалізація функцій міжнародного туризму відбуваються під впливом низки чинників: економічних; соціальних; демографічних; науково-технічних; міжнародних; суспільної думки; г) у міжнародному туризмі залежно від напрямку туристського потоку виокремлюють дві форми – в'їзний і виїзний. Міжнародний туризм також класифікують за метою здійснення подорожей на: діловий; лікувально-оздоровчий; культурно-пізнавальний; туризм з метою відпочинку та розваг; приватний; фестивальний; спортивний; релігійний; екологічний; пригодницький; екстремальний; космічний туризм.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Барчукова Н. С. Международное сотрудничество в области туризма. – М.: Международные отношения, 1986. – 176 с.
2. Божидарнік Т. В. Міжнародний туризм. / Божидарнік Т. В., Божидарнік Н. В., Савош Л. В. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ ЛНТУ, 2011. – 352 с.
3. Грабовський Ю. А. Спортивний туризм: навчальний посібник / Ю. А. Грабовський, О. В. Скалій, Т. В. Скалій. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. – 304 с.
4. Данильчук В. Ф. Мировой рынок услуг турбизнеса / В. Ф. Данильчук. – Донецк: ДИТБ, 2010. – 146 с.
5. Дурович А. П., Копанев А. С. Маркетинг в туризмі: Учеб. посібник / Під загальною ред. З. М. Горбилевой. – К: «Економпрес», 1998. – 400 с.
6. Закон України «Про туризм» / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, від 15.09.1995 № 959-XII. (Бібліотека офіційних видань).
7. Квартальнов В. А. Международный туризм: политика развития / В. А. Квартальнов, А. А. Романов. – М.: Советский спорт, 1998. – 142 с.
8. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні: навчальний посібник / В. Ф. Кифяк – Чернівці: Книги-XXI. – 2003. – 300 с.
9. Кляп М.П. Сучасні різновиди туризму: підручник / М.П. Кляп, Ф.Ф. Шандор. – К., 2013. – 334 с.
10. Кузик С. П. Географія туризму : навч. посіб. / С. П. Кузик ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Геогр. ф-т. – К. : Знання, 2011. – 271 с.
11. Любіцева О. О. Методика розробки турів : навчальний посібник / О. О. Любіцева. – К : «Альтерпрес», 2008.
12. Мальська М. П. Міжнародний туризм і сфера послуг: підручник / М. П. Мальська, Н. В. Антонюк – К., 2008. – 661 с.
13. Меренкова И. Н. Устойчивое развитие сельских территорий: теория, методология. практика / И. Н. Меренкова. А-реф диссерт. на соиск. учен. степ. докт. екон. наук по спец. 08. 00. 05 Экономика и управление народным хозяйством. – Воронеж, 2011. – 18 с.
14. Папирян Г. А. Міжнародні економічні відносин. Економіка туризму / Г. А. Папирян – М.: Фінанси і статистика, 2000.
15. Темник І. О. Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка» – «Умови та чинники розвитку міжнародного туризму».
16. Школа І. М. Менеджмент туристичної індустрії: Навч. посібник / За ред. проф. І. М. Школи. – Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2003. – 662 с.
17. <http://www.nbu.gov.ua>
18. <http://www.tourvest.ru/articles/article0003>
19. Sznajder M. Agroturystyka / M. Sznajder, L. Przezbyrska. – Warszawa: PWE, 2006.